

Hvilke skrifter af Erasmus af Rotterdam har Paulus Helie læst?

Af mag. art. *Hans Peters*

Ved senmiddelalderens slutning hørtes ét råk fra alle sider: reform. En ny formgivning af moralske, sociale og politiske forhold og religiøse skikke var alles ønske og krav. Denne nordvesteuropæiske reformbevægelse bestod af »pietister« som *Devotio moderna*'s mænd, platonikere som Lefèvre d'Etaples, pædagoger som John Colet, fanatiske moralister som Jean Standonck, evangelister som Martin Luther, og ikke mindst af folkelige bevægelser. Kulturdebatten i denne tid og blandt disse forskellige retninger stod om, hvilket reformprogram man skulle gennemføre, og hvilke principper man skulle lægge til grund for et sådant program: skulle reformen føre til en evangelisk fromhed bygget på Skriften som eneste norm, eller til en ny kristendomsforståelse, der byggede på den paulinske skelnen mellem lov og evangelium? Var tiden inde til at tage definitivt afsked med den aristoteliske skolastik og dens forskellige skoler for at vende tilbage til Platon og andre klassiske forfattere, eller skulle man søge at forene en ny menneskeforståelse med Skriften og den fortolkning, som kirkefædrene havde givet den?

I denne brogede kulturdebat har Desiderius Erasmus og Paulus Helie begge deres plads; den ene nyder europæisk anseelse, den anden indtager en central plads i Danmark.

Paul Helies biografer har altid vidst, at Helie havde en del reformtanker til fælles med Erasmus. Man har dog ligesom vogtet sig for at knytte Helie for stærkt til Erasmus. Som den første biograf i nyere tid har Engelstoft påpeget, at selv om hovedtanken i Helies skrift »Om den lutherske Handel« stemte overens med Erasmus' »Responsio« til nordtyskerne, så var han dog i udformningen ikke direkte afhængig af Erasmus[1]. Også Helies tyske biograf Schmitt taler om Helies forkærlighed for Erasmus, men skynder sig at til-

[1] *C. T. Engelstoft*, Paulus Eliæ. En biografisk-historisk Skildring fra den danske Reformationstid. Nyt historisk Tidsskrift II, København 1848, s. 485.

føje, at dette vel mest skyldtes Erasmus' anseelse[2]. Den sidste desværre kun halve – biografi fra Oskar Andersens kyndige hånd oplyser, at Paul Helie blev en ivrig repræsentant for en biblicisme, forstået i Kirkefædrenes og i Humanisten Erasmus' ånd[3]. Men når man undersøger O. Andersens biografi nærmere, så fornemmer man, at han ville holde sig på sikker grund, og kun fremførte de punkter, hvor Helie selv angav at være i overensstemmelse med Erasmus.

Havde man indtil da nok haft en vis interesse for Helies forhold til Erasmus, så var det alligevel, som om der manglede noget, der kunne få dette forhold til at forekomme betydningsfuldt. Ved N. K. Andersens »Confessio Haffniensis«[4] fik Helies forhold til Erasmus en mere central plads, da det viste sig, at Malmøreformatorerne og blandt disse to af Helies elever, Frans Vormordsen og Peder Laurensen, ikke gik ud fra det lutherske reformprincip 'lov og evangelium'. P. G. Lindhardt drog i den Danske Kirkes Historie (bd. III) den fulde konsekvens af denne undersøgelse og gav Paul Helie den centrale plads i den danske reformations begyndelse, og da han samtidig hævdede, at Helie i alle måder var elev af Erasmus[5], kunne man fristes til at drage den konklusion, at Erasmus ved Helies formidling har været af stor betydning for den begyndende danske reformation. En nærmere undersøgelse af Helies forhold til Erasmus er derfor af stor interesse for dansk reformationshistorie.

Den første, der pegede på forskellen mellem Erasmus' og Helies opfattelse, var den sidstes elev, Frans Vormordsen. I forbindelse med Helies mening om præsteægteskab og hans tilbageholdenhed i dette spørgsmål, skriver Vormordsen: »Dette kunne du have vidst fra Erasmus' »Annotationes«[6]. Der hentydes her til Erasmus' kommentar til det Ny Testamente, hvor han udtaler sig ret liberalt om præsteægteskab (jf. nedenfor). Vormordsen har set en forskel mellem Erasmus' og Helies standpunkt, i hvert fald i dette spørgsmål.

[2] *L. Schmitt*, Der Karmeliter Paulus Heliä. Ergänzungsheft zu den 'Stimmen aus Maria-Laach', Heft 60. Freiburg im Breisgau 1893, s. 111.

[3] *J. Oskar Andersen*, Paulus Helie I (c. 1485–1522). Universitetets Festskrift. København 1936, s. 25.

[4] *N. K. Andersen*, Confessio Haffniensis. Den Københavnske Bøgendelse af 1530. København 1954.

[5] Den Danske Kirkes Historie, Bd. III. København (1965). *P. G. Lindhardt*: Reformationstiden 1513–36, s. 252.

[6] Schmitt o.c. s. 135.

Også Engelstoft konstaterer ved en sammenligning mellem Erasmus' sendebrev til Friserne og Helies »Om den Lutherske Handel«, at Helie har skærpet Erasmus' fine og spottende udfald betydeligt [7]. Er der kun tale om stil og om muligheden for at udtrykke sig spidst og skarpt? Både Erasmus og Helie må karakteriseres som overgangsteologer, og dermed har deres stillingtagen over for Luther ikke været ensidigt afvisende, men nuanceret; dog kan man spørge sig, om den var af samme karakter. Om Helie finder Erasmus' tanker om et kristeligt forlig lidet tilfredsstillende, fordi de bestod af »etiske og abstracte Betragtninger« [8], må stå for Engelstofts egen regning, for Helie udtaler sig ikke i den retning; men han har utvivlsomt ret i, at Helies egen tilføjelse til Erasmus' tekst ikke er i samme ånd.

Desværre har Oskar Andersen ikke behandlet den eventuelle forskel mellem de to. I sin gennemgang af Helies opfattelse af 'troen alene' vover han sig ikke på ukendt terræn. Helies trosbegreb stammer fra hans eget studium og fra Erasmus, hedder det [9].

Selv om P. G. Lindhardt i sin indgående skildring af Helie fortrinsvis peger på overensstemmelserne mellem Erasmus og Helie, deres stilling til Luther [10], som ingen af dem havde forstået [11], hvilket sikkert er rigtigt, så har skildringen af Erasmus alligevel fået en anden tone end den af Helie. Når han om Erasmus skriver, at denne »i antikken, og især i stoicismen, så en forudforståelse for kristendommen« [12], og når dette vigtige punkt ikke vender tilbage ved omtalen af Helies kristendomsforståelse, men derimod kun, at »humanismens relativisme og subjektivisme lå ham i blodet« [13], så er der dog, bevidst eller ubevidst, angivet en betydelig forskel mellem disse to reformvenlige.

I enkelte sidebemærkninger har N. K. Andersen også berørt problemet om overensstemmelse og forskel mellem Erasmus og Helie. Det kunne være særdeles oplysende, mener han, at vide, om 'ihukommelse af Kristi død og pine' havde samme betydning for Helie som for Erasmus. Havde den sidste her en rationalistisk opfat-

[7] Engelstoft o.c. s. 485.

[8] Engelstoft o.c. s. 521.

[9] O. Andersen o.c. s. 77.

[10] Lindhardt o.c. s. 254.

[11] idem s. 256.

[12] idem s. 240.

[13] idem s. 255.

telse[14]? Han henviser også til forskellen i opfattelse af helgentjenesten og gør opmærksom på, at »her som paa en Række andre Omraader vilde en Undersøgelse af Helies Forhold til Erasmus være meget værdifuld«[15].

Hvordan har nu Paul Helie selv udtalt sig om Erasmus i sine skrifter?

Han har aldrig lagt skjul på sin beundring for den »høj lærde mand, doctor Erasmus«[16], som efter hans mening »overvinder flere andre i lærdom, end jeg skrive tør«[17], og hvis »Institutio Principis« han kaldte for en bog værd at lægge mærke til[18] og som han i sin første begejstring endda kaldte for »digtet af Guds ånd«[19]. Han fulgte gerne Erasmus' råd, fordi de kommer os alle til gode[20]. Selv om han nu ikke fulgte Erasmus helt, dels fordi denne skrev en kunslet humanistlatin, der efter Helies mening ikke egnede sig til at blive gengivet på dansk, dels fordi hans klosteruddannelse ikke havde været særlig gunstig for udviklingen af hans egen sprogfærdighed[21], så fulgte han dog Erasmus' sindelag og mening[22].

Helie mente, at Erasmus i sin kommentar til Salme 83 ikke havde berørt alle emner, der måtte drages ind i et forlig mellem 'lutheraner og katolikker'. Derfor tilføjede han selv enkelte stykker, som han påstod var skrevet helt i Erasmus' ånd, vel nok for at give sine tilføjelser større vægt, men der er ingen grund til at formode, at Helie ikke virkelig har ment dette.

Efter vore begreber gik han temmelig vidt i sin identifikation med Erasmus, hvad Engelstoft som den første har gjort opmærksom på. »Hvor har jeg nogensinde lært, messen at være et vederstyggeligt afguderier eller tilrådt at nedbryde altre, kirker og klostre«[23], mens Erasmus' latinske tekst lyder: »Nunc ubi *Erasmus* docuit« Når Helie oversatte tekster »gjorde han sig til Eet

[14] N. K. Andersen o.c. s. 130; 259.

[15] idem s. 314 n. 39.

[16] *Skrifter af Paulus Helie*. Bd. I–VII. København 1932–48, bd. V, side 259, citat begynder ved regel 9 (herefter: P. H. V 259.9).

[17] P. H. I 6.14.

[18] P. H. V 95.11.

[19] P. H. I 6.16.

[20] P. H. V 261.14.

[21] P. H. I 8.1.

[22] P. H. V 261.17.

[23] P. H. V 37.29.

med sit store Forebillede og meente at kunne tilegne sig alt Hans«, konkluderer Engelstoft [24].

Ret personlige udtalelser i samme stil, men i andre bøger af Erasmus end dem han havde liggende foran sig til oversættelse, bliver tilføjet, som om der her var tale om Helies egen udtalelser. »Den hellige apostolorum kirke følger jeg endnu, sålænge jeg ser en anden der bedre er; så må hun også fordrage mig, sålænge jeg kan vorde bedre« [25]. Dette er et direkte oversat citat fra Erasmus i *Hyperaspitès* I: »Fero igitur hanc Ecclesiam, donec videro meliorem: et eadem me ferre cogitur, donec ipse fiam melior« [26] ('sålænge' hos P. H. må være en oversættelse af 'donec' og betyde 'indtil'). Det forekommer mig, at Hans Brix's formodning om, at 'Jeg kan vorde bedre' skulle være dannet over en sprog vending fra visen om Dronning Dagmars død, nu må anses for højst usandsynlig. Dermed falder også konklusionen, at »ordene var præget af aandelig Fjernhed og vemodig Fred, der ellers var helt fremmed for P. H.'s ildfulde Natur«. Selv om Helie med sine halvtreds år kan have været en syg og nedbrudt mand, kan man ikke fra denne citerede tekst udlede, at Helie med glæde følte døden nærme sig [27].

Selv om friheden til at citere andre uden navn eller henvisning var almindelig anerkendt, så kan dette sted dog overraske, fordi Helie her overtog en udtalelse fra Erasmus, der var ret karakteristisk for denne. Paul Helie har åbenbart set sin egen situation og sit eget standpunkt som beslægtede med Erasmus': mellem to yderfløje, forkættet af de ikke-reformvenlige og først beundret af den næste generation, som 'Kristi evangeli forløbere' [28], men senere afvist for tilbageholdenhed.

Men hvis man ser nøjere på Helies oversættelse af Erasmus' udtalelse, viser det sig, at oversættelsen ikke er helt ordret og heller ikke gengiver hele meningen.

Til dels spotsk, til dels overbærende siger Erasmus: »jeg vil fordrage (udholde. tåle) kirken, indtil jeg ser en anden der bedre er«. Erasmus henviser hermed til, at de nye kirker ikke var bedre end den gamle, efter de normer han anlagde. Men samtidig er der et

[24] Engelstoft o.c. s. 485 n. 20.

[25] P. H. V 261.27.

[26] *Des. Erasmi Opera Omnia*. Vol. I-X. Leiden 1703-06, Vol. X, kol. 1258, del A (herefter: *LB X 1258 A*).

[27] *Hans Brix*, *Analyser og Problemer II*. København 1935, s. 100.

[28] P. H. IV 160.29.

stænk af overbærenhed med den gamle kirke: »jeg vil fordrage den«. Helie oversætter: »jeg følger kirken« og dermed har oversættelsen mistet sin oprindelige pointe, fordi over for »jeg følger kirken« står nu »og hun må fordrage mig«.

Skønt Helie nok magtede at skrive med en spids pen, afsvækkede han dog sin beundrede 'højlærde mands' udtalelse. Sådan kunne man ikke tale om sin kirke! Man må vel vogte sig at slutte alt for meget ud fra et enkelt eksempel, men det kan gøre én opmærksom på, at det, selv med overensstemmelse i opfattelse og situation, ikke uden videre er givet, at forskellen skulle være ubetydelig.

Samtidig viser dette eksempel os én vej til løsningen af spørgsmålet om Paul Helies forhold til Erasmus af Rotterdam, nemlig en nøjagtig undersøgelse af de tekster, som Helie har oversat, navnlig de steder, hvor han har ændret, udeladt eller tilføjet noget.

Men først må det undersøges, hvilke værker af Erasmus Paul Helie har læst og hvor han citerer Erasmus. Har han f.eks. læst »Diatribè de libero arbitrio«, Erasmus' første opgør med Luther? O. Andersen mener det[29], men Helie nævner kun »Hyperaspitès II«, Erasmus' sidste svar.

Skønt det grundlæggende arbejde er gjort i kommentaren til Helies skrifter, er dette problem ikke blevet løst.

Inden resultatet af undersøgelsen fremlægges, må der kort redegøres for visse tekniske og metodiske problemer.

Har det ikke været svært at nære fuld tillid til den kritiske udgave af Paul Helies skrifter, så meldte vanskelighederne sig ved benyttelsen af Leidenudgaven af Erasmus' samlede værker. Skønt tekstoverleveringen i det store hele er til at stole på – den bygger på Baseludgaven, som Erasmus endnu selv var med til at udgive – mangler den enhver form for fornuftig inddeling. Ordregistret viste sig højst mangelfuldt og langt fra fejlfrit.

Problemet med Leidenudgaven er måske ikke så meget tekstoverleveringen, men det faktum, at Erasmus omarbejdede en del af sine skrifter, når de på ny skulle udgives, mens Leidenudgaven kun giver slutredaktionen. Benyttelsen af Leidenudgave indfører altså et usikkerhedsmoment.

Til trods for dette har jeg dog valgt at citere fra denne ukritiske Leidenudgave, dels fordi det er almindelig akcepteret i al Erasmusforskning, dels fordi de ældre udgaver heller ikke repræsenterer en

[29] O. Andersen o.c. s. 80 n. 1.

god tradition. For så vidt det var muligt, er der på afgørende steder foretaget en sammenligning mellem Leidenudgaven og de ældre udgaver[30]. Det viste sig, at afvigelserne var yderst ringe i antal og ubetydelige.

Kun enkelte af Erasmus' værker er udkommet i kritisk udgave; i så fald er denne benyttet i stedet for Leidenudgaven[31]. Det varer nok endnu nogle år, før den nye kritiske udgave af Erasmus' samlede værker, der er under forberedelse, bliver færdig. P.S. Allens

[30] *Novum Testamentum*

Novi Testamenti æditio longe optima et accuratissima (Erasmi Roter).
Basel, Froben 1523.

Novum Testamentum totum Erasmo interprete castigatis aliquot locis.
Antwerpen, Hillen (1519–20).

Annotationes

Des. Erasmi Roter. in Novum Testamentum ab eodem tertio recognitum,
Annotationes. Basel 1522.

Hyperaspitès

Des. Erasmi Roter. Hyperaspitès Diatribæ adversus servuum arbitrium
Martini Lutheri. Liber primus et secundus.

s. a., s. l. (1526–27).

Institutio Principis

Des. Erasmi Roter. Institutio Principis Christiani (e.a.) Basle, Froben s. a.

Lingua

Des. Erasmi Roter. Lingua, Opus novum et hisce temporibus aptissimum.
s. a., s. l.

Modus Orandi Deum

Des. Erasmi Roter. Modus Orandi Deum. Strassbourg, Knoblochus, 1525.

Paraphrasis

Des. Erasmi Roter. Paraphrasis in Euangelium Matthæi (e.a.) Basle,
Froben 1523.

Responsio

Des. Erasmi Roter. Responsio ad Epistolam apologeticam incerto auctore
proditam.

Dilectis in Christo fratribus Germaniæ inferioris et Phrysiæ orientalis.
Freiburg, Joh. Fab. Emmeus, 1530.

Eccl. concordia

Des. Erasmi Roter. Liber de sarcienda Ecclesiæ concordia. Basel, Froben
1533.

[31] *W. K. Ferguson, Erasmi Opuscula. Den Haag 1933.*

H. und A.-M. Holborn, Erasmus Roterodamus Ausgewählte Werke. Mün-
chen 1938.

Joh. von Walter, De libero Arbitrio Diatribè sive collatio per Des. Erasmus
Roterodamum (Quellenschriften zur Geschichte des Protestantismus,
Heft 8). Leipzig 1910.

fortrinlige udgave af Erasmus' brevveksling [32] har været til stor hjælp ved den store skat af oplysninger, den giver til de enkelte breve. Den har faktisk fungeret som kritisk kontrol med data o.s.v.

Metoden til at finde frem til de værker af Erasmus, som Paul Helie har læst, er for så vidt ganske enkel, som man prøver at finde direkte oversatte citater. Men ved sammenligningen spiller mængden en stor rolle: når Helies skrifter udgør seks bind og Erasmus' samlede værker otte foliobind, så er enhver tilbundsående undersøgelse indenfor en rimelig tidsfrist på forhånd udelukket. De principper, på grund af hvilke visse af Erasmus' værker er blevet kontrolleret ved stikprøver, læst eller nøjagtig gennemgået, kom frem ved en gennemgang af Helies skrifter og udgavernes kommentar. For det første har Helie i teksten eller marginen nogle gange selv angivet, hvilke bøger han har brugt. Disse oplysninger blev til udgangspunkt for en nærmere undersøgelse, ikke alene for at finde stedet hos Erasmus, men også for at se, om han havde citeret mere af samme bog. Et andet princip har været at tage Helie alvorligt, når han nævner Erasmus' navn i selve teksten uden at nævne bogen, for det viste sig i en række tilfælde, at han virkelig citerede Erasmus. Et tredje udvalgsprincip tog sit udgangspunkt i Helies egne interesser i den aktuelle debat. Derfor er der fortrinsvis taget hensyn til de værker af Erasmus, som har spillet en rolle i debatten med Luther og den evangeliske bevægelse. Derimod er de værker, Erasmus har skrevet som indlæg i debatten med den anden fløj, »gam-melkatolikkerne«, forbigået i stilhed.

Erasmus' skrifter er af praktiske grunde inddelt i følgende grupper: Bibelske skrifter, Erasmus' opgør med Luther, Opbyggelige skrifter, Stridsskrifter og Breve.

Bibelske skrifter.

Hvilke skrifter af Erasmus, der på den ene eller anden måde har noget at gøre med Erasmus' bibeludgaver, har Helie kendt eller læst?

- 1) Hvilken udgave af Erasmus' Ny Testamente har Helie brugt: den første (1516), den anden (1519) eller den reviderede (1522)?
- 2) Har Helie kendt Erasmus' græsk-latinske udgave eller kun den latinske oversættelse af N.T.?

[32] *P. S. Allen*, *Opus Epistolarum Des. Erasmi Roterodami*. Bd. I–XII, Oxford 1906–48 (herefter: *AL*).

- j) Har han kendt en udgave af N.T. med Erasmus' første kommentar, som går under navnet »Annotationes«?
- 4) Hvilke bøger af Erasmus' store kommentar »Paraphrasis«, har Helie brugt?
- 5) Hvilke fortaler har der været i den benyttede udgave af Erasmus' N.T., kun »Paraclesis« eller også den korte form af »Ratio seu Methodus veræ Theologiæ«?

1) Hvilken udgave af Erasmus' Ny Testamente har Helie brugt?

På et ret tidligt tidspunkt har Helie haft kendskab til Erasmus' latinske oversættelse af det Ny Testamente. I brevet til Peter Ivarson (1524) citerer han Galaterbrevet (6,5): »unusquisque propriam sarcinam baiulabit« (I 179.5), og her følger han Erasmusteksten, da Vulgata lyder: »unusquisque onus suum portabit«. Men hvilken udgave har Helie her benyttet? I febr. 1522 reviderede Erasmus sin egen forudgående anden udgave (fra 1519) og fjernede en del af de mere humanistisk prægede begreber, fordi han, som han skriver til Pave Clemens VII (AL. V 1418), ikke vil blive misforstået, hvorved han mener blive skældt ud for lutheraner.

Kommentatorerne til Helies skrifter har været opmærksomme på problemet med disse forskellige udgaver (VII 188), fordi Schmitt (I 108) havde påpeget, at den tekst, som Helie har tilføjet til Lefèvre d'Etaples kommentar til Romerbrevet (VI 208), ikke var i overensstemmelse med Erasmus' tekst fra 1516 eller 1519, men ligesom Helies Roskildeudgave af Paulus' breve lig med Erasmus' tekst fra 1522. (Jf. Kommentaren. VII, 188 siger, at denne reviderede tekst stammer fra 1523. Dette bør nok rettes til 1522, jf. AL. XII 33. Beviserne for, at Helie har brugt udgaven af 1522, findes i kommentaren (VII 193-96) til følgende steder VI 238.13; 280.16,23-24; 284.16; 286.1,14).

Nu har Erasmus ikke ændret denne tekst på dette sted i Galaterbrevet (6,5) og dermed er dette citat i brevet til Peter Ivarson ikke af betydning, hvis man vil bestemme, om Helie har kendt Erasmus' oversættelse af 1519.

Lefèvres kommentar til Romerbrevet blev udgivet i 1512, men vi ved ikke, hvornår Helie har fået bogen. Erasmusteksten kan kun være tilføjet efter 1522. Da Helies egne tilføjelser måske afspejler hans standpunkt før brudet (jf. VI 209), kunne man fristes til at skønne, at Helie har syslet med denne kommentar omkring årene 1523-25. Dette ville medføre, at Helie har kendt Erasmus' udgave

fra 1522 på et ret tidligt tidspunkt. Indtil nu har vi kun positive beviser for, at Helie har kendt denne udgave i 1534, men det kan godt være, at han har haft denne reviderede oversættelse allerede fra omkring 1523, således at han i 1524 i brevet til Peter Ivarson citerer efter denne udgave.

Hvis det ikke er tilfældet, må Helie have haft en tidligere udgave, enten den første fra 1516 eller den anden fra 1519, hvilket ville være rimeligt i betragtning af, at han højst sandsynligt i 1520 har læst »Institutio Principis«, der udkom i 1516, og Helie var nok mere opsat på at få fat i nye bibeludgaver. I og for sig er det ikke afgørende, hvilke udgaver Helie har kendt, men det kan hjælpe til at fastslå, hvilke af Erasmus' fortæller Helie må have kendt.

2) Har Helie kendt Erasmus' græske tekst?

Selv om man har påpeget, at Helie gik uden om de græske ord i »Institutio Principis« [33], og det samme gælder for visse græske ord i hans oversættelse af »De sencienda Ecclesiæ concordia«, så har han dog kendt visse 'klassiske' græske ord, som han forstod at oversætte rigtigt.

LB V 499 F

In suo quisque opificio probet
suam conscientiam summo illi
καρδιογνώστη

P.H. V 267.32

Oc huer i sitt embede præffue syn con-
cientz, for then øffuerste hierters *ran-*
sagere som er Gud.

Dette græske ord forekommer i det Ny Testamente (Apost. Gern. 1.24; 15,8).

Ligeledes har han kendt det klassiske aristoteliske begreb ἀκίνητον (Arist. Metaph. 1012^b 31), for han oversatte rigtigt:

LB V 500 B

ut ne moveatur τὰ ἀκίνητα,

P.H. V 268.29

Icke scall heller noget røris som er tilforn
wrørt,

Noget bibelgræsk, vistnok meget lidt, og nogle klassiske græske filosofiske udtryk må Helie altså have kendt.

Kommentatorerne til Helies skrifter har påpeget, at da Helie i en af sine tilføjelser til Nauseas bog »Om Canon i Messen« (IV 92.31) kommer ind på, at altare på græsk hedder 'offersted', har han »... vel her benyttet Erasmus (græske tekst), da han næppe selv kunne græsk« (VII 111). Da forklaringen på dette græske ord nu hverken forekommer i Erasmus' »Annotationes« (LB VI 1022) eller i »Para-

[33] O. Andersen o.c. s. 58; Lindhardt o.c. s. 254.

phrasis« (LB VII 1197), havde Helie ikke megen nytte af Erasmus' græske tekst. Enten må han i forvejen have kendt betydningen af det græske ord for offersted og så har han ikke haft brug for Erasmus' græske tekst af det N.T., eller han har fundet forklaringen hos en af kirkefædrene. Det sidste er vel det mest sandsynlige.

Selv om Helie altså har kendt lidt græsk, var han langt fra en filolog eller en grammaticus, som det dengang hed. Han har aldrig hævdet, at græsk sprogkundskab var af afgørende betydning for den rette fortolkning af skriften [34]. Vel hedder det hos ham, at hebraisk, græsk og latin er de tre ypperste sprog (III 33.15), men den eneste kommentar, som han så føjer til oprettelsen af Wolsley's Trilinguium, går ud på, at det er en finansiell fordel for et rige; så bliver de dyre penge i landet.

Hvis Paul Helie har kendt Erasmus' græske tekst af N.T., hvad der må anses for muligt, men langt fra sandsynligt, så har dette kendskab ikke efterladt sig tydelige spor.

3) Har Helie kendt Erasmus' »Annotationes«?

Heller ikke i dette spørgsmål kan man komme til fuld klarhed. Ovenikøbet bliver dette spørgsmål fordunklet af Helies elev, Frans Vormorsden.

I sit gensvar til Helies oversættelse af et skrift om præsteægteskab af en ukendt dr. jur. (skriftet er gået tabt) [35], skriver Vormorsden: 'O scelerate et impie sycophante tu inquam, Paule Helie, num hæc legisti? Tibi cognita esse petuissent vel ex Erasmi Annotationibus super his verbi apostoli!' [36].

Det er rigtigt, at Erasmus udtalte sig ret liberalt om præsteægteskab i sin kommentar til 1 Tim. 3,2 (jf. LB VI 933F-934C). Gik Vormorsden ud fra, at Helie havde haft mulighed for at studere denne kommentar af Erasmus? Eller argumenterede han derhen, at hvis Helie havde holdt sig à jour med tidens teologiske litteratur, så kunne han have læst denne bog. Det mest sandsynlige er, at eleven brugte den 'høj lærde' Erasmus som autoritet over for sin mester. Men denne oplysning af Frans Vormorsden kan altså ikke give os klar besked om, hvorvidt Helie har kendt Erasmus' »Annotationes«.

En udtømmende gennemgang af de i registret opgivne steder fra

[34] jf. O. Andersen o. c. s. 58.

[35] jf. N. K. Andersen o. c. s. 207.

[36] cit. Smitt o. c. s. 135.

Mt. evangeliet (VII 276) plus en række andre stikprøver har alle givet et negativt resultat. Alt i alt må man vel drage den lidt besynderlige konklusion, at Helie ikke har kendt Erasmus' »Annotationes«, mens hans elev Frans Vormordsen i 1530 må have haft et eksemplar.

4) Hvilke bøger af Erasmus' »Paraphrasis« har Helie brugt?

Af Erasmus' mere udførlige kommentar til N.T., hans »Paraphrases«, har Helie i hvert fald kendt kommentaren til første Timotheusbrev. I sin optegnelsesbog (VI 155 f.) har Helie på to små sider i den nuværende udgave samlet nogle udtalelser fra de første tre kapitler. Erasmus' kommentar til disse tre kapitler fylder i Leiden-udgaven 10 foliosider. Helie har altså gjort et meget kort uddrag af denne kommentar. Kun ét sted har jeg fundet, hvor Helie benyttede sin egen optegnelsesbog for at citere Erasmus.

LB VII 1043 (jf. P.H. VI 157.6)
Primum matrimonium gignendi
proli datum videri potest, at
repetitum matrimonium non
caret etiam apud Ethnicos in-
temperantis animi suspicione.

P.H. III 162.3

.. fordi (siiger Erasmus) att wære eentiid
giifft, thet siwnis att wære een foosterlig
kierlighed, men att giiffte seg anden tiid
igien, thet er wkyskhedtz teghen.

Om Helie har læst andre af Erasmus' »Paraphrases« vides ikke, enkelte stikprøver gav intet resultat. Derimod ved vi, at denne kommentar har været ret udbredt i senere tid i Danmark[37].

Paul Helie har altså omkring 1530 kendt Erasmus' »Paraphrasis in Tim.«, som første gang udkom i 1520 (jf. AL. IV 1043.8), og i denne udgave også indeholdt kommentaren til 2. Timotheusbrev, Titus og Philemon. Det må anses for ret sandsynligt, at Helie også har haft mulighed for at læse disse, skønt han i sin optegnelsesbog ikke nåede længere end til fjerde kapitel af første brev.

5) Hvilke fortaler til N.T. har Helie kendt?

Vigtigere end bestemmelsen af, om Helie har haft Erasmus' latinske oversættelse med eller uden den nye græske tekst, er undersøgelsen af, om han har kendt de to fortaler, som indeholdt Erasmus' program for bibelhumanistiske studier. Begge fortaler, »Paraclesis« og »Methodus seu Ratio veræ Theologiæ (dog i forkortet udgave),

[37] jf. Biskop Chrysostomus' fortælling over Præsternes bøger i Vendelbo-stift. Kirkehist. Saml. 3 R. I, 165 ff. Sammenlagt har hele kommentaren været i stiftet.

blev tryk i første udgave af Erasmus' nye latinske oversættelse af N.T. (1516), men blev senere udgivet som selvstændige skrifter. »Paraclesis« dog stadigvæk som fortale til en hel række nyere udgaver af det Ny Testamente (jf. Froben, 1523).

I »Svar til Hans Mikkelsen« forekommer der et sted, der vistnok er lånt fra »Paraclesis«.

Holb. 142.21

Utinam hinc (N.T.) ad stivam
aliquid decantet agricola, hinc
nonnihil ad radios suos textor.

P.H. II 59.13

ath then wijsse som bonden qwæder hoss
sijn plog, och qwinner nar the spinde aff
rock, wore draghen oc wdsett aff then
hellige schrifft.

Selve temaet: bonden med sin plov og kvinden ved sin spinderok er almindelig kendt i senmiddelalderen, ikke alene fra verset: 'When Adam delft, and Eva spun, who was then the gentleman', men også f.eks. fra danske kalkmalerier[38]. Det karakteristiske i overensstemmelsen mellem Erasmus og Helie er ikke så meget 'Adam-bonde' temaet, men derimod at begge håbede på, at den jævne mand i disse nye tider ville synge nogle bibelske salmer i stedet for tidens pornoviser. Om dette reformpunkt har været ret almindeligt, vides ikke: man ved kun, at Vormordsen har haft den samme tanke, men dette forstærker kun formodningen om, at Helie her har benyttet sig af denne – i øvrigt ret naive – idé hos Erasmus.

Helie har iøvrigt haft svært ved at undgå at stifte bekendtskab med »Paraclesis«, der indtil 1527 udkom næsten hver gang sammen med Erasmus' latinske oversættelse af N.T.[39], som Helie har kendt.

Angående Erasmus' »Methodus seu Ratio veræ Theologiæ« er forholdet anderledes. Et enkelt sted tyder på en vis overensstemmelse, men det er svært at afgøre, om der her er tale om direkte afhængighed.

Holborn 158.23 (1516)

circumspiciat unde natum sit,
quod dicitur, cui dicitur, quo
tempore, qua occasione, quibus
verbis, quid præcesserit, quid
consequatur.

P.H. III 67.1

Saa bruge the scrifften som hwn haffde
huerekin wilkaar aff tiid, orsage, lejligh-
hed, persooner, figurer eller andre omslag.
Icke agte the heller huad fore staar oc
effter følger,

Selv om der visse steder kan spores en vis lighed i tankegang, så er et klart bevis for, at Helie har kendt »Methodus« ikke fundet.

[38] jf. Kulturhistorisk leksikon for Nordisk Middelalder under 'Adam'.

[39] Holborn o.c. s. XIV.

Det samme sted forekommer i øvrigt også i Erasmus' »Methodus seu Ratio« af 1519 (jf. Helborn 196,30). Jeg vil dog mene, at der er en vis sandsynlighed for, at Helie har brugt udgaven af N.T. fra 1516, med »Paraclesis«, (korte) »Methodus« og brevet til Leo X.

Erasmus' opgør med Luther.

Den gruppe bøger omfatter:

- 1) Diatribè de libero Arbitrio (1524)
 - 2) Hyperaspitès, Diatribè adversus servum Arbitrium, Liber Primus (1526)
 - 3) Hyperaspitès, Liber Secundus (1527)
- (Herefter nævnt som »De libero Arbitrio« og »Hyperaspitès I og II«).

1) »De libero Arbitrio«.

O. Andersen mener, at Helie har studeret Erasmus' og Luthers stridsskrifter om den frie vilje, men tilføjer dog, at Helie kun henviser til »Liber secundus adversus servum arbitrium« (= Hyper. II), selve »De libero Arbitrio« bliver ikke nævnt[40]. I kommentaren til Helies skrifter finder man også kun Hyper. II og de steder, hvor Helie selv henviser til bogen.

Har Helie læst Erasmus' første svar »De libero Arbitrio«. Undersøgelsen begyndte med en sammenligning mellem »Svar til Hans Mikkelsen« og »De libero Arbitrio«. Selv om der ikke blev fundet et direkte oversat citat, er overensstemmelsen m.h.t. én bestemt sætning slående.

Walter 14.27

Verum hic de scripturis non est
controversia . . . De sensu scrip-
turæ pugna est.

P.H. II 53.27

thet er tha icke Guds ord wij trette om,
men Guds ords clare oc christen mening.

Luther har i »De servo Arbitrio« beskæftiget sig med fortolkningsprincipperne for Skriften, men drøftede ikke denne sætning hos Erasmus; altså kan Helie ikke have den fra Luther[41]. Selv om der ikke er fundet flere direkte overensstemmelser, så er overensstemmelsen i tankegang ret stor, men besynderlig nok kun med ét stykke, Erasmus' anden indledning (jf. Walter Ib, s. 11 f.). I første

[40] O. Andersen o.c. s. 80 n. 1.

[41] jf. D. Martin Luthers Werke. Weimar udg. Bd. XVIII, s. 658.

omgang førte dette til den konklusion, at Helie kun havde brugt denne anden indledning, der handlede om bibelsynet, fordi den havde relevans for »Svar til Hans Mikkelsen«.

2) »Hyperaspitès I«.

En undersøgelse af dette skrift viser, at Helie direkte har oversat slutningen og brugt den som sin egen afslutning i »Svar til Kong Gostaf«.

LB X 13350

Ego iudice Deo, cuius iram non deprecabor, si quid hic sciens fefellerò, volo

omnibus Christianis, hæreticis, et semi-Christianis esse testatum.

P.H. II 324.27

.. kalder ieg Gudt till wijtnisbyrdt, huess wrede ieg oc saa ønskir meg, om ieg haffuer nogett witterlighe forwandlede eller wrangelige indførtt ...

Bekender ieg oc saa oc tillstaar for alle Christen oc halffuo Cristen, kiettere oc affskaarne, ..

Også andre citater herfra kan påvises. Som allerede nævnt bruger Helie i sin fortale til »En kristelig Forligelse« en udtalelse fra denne bog af Erasmus.

LB X 1258 A

Fero igitur hanc ecclesiam donec videro meliorem: et eadem me ferre cogitur, donec ipse fiam melior.

P.H. V 261.26

Then hellige apostolorum kircke følger ieg end nw, saa lenge ieg seer een anden ther bædre er, saa maa hwn oc fordrage meg, saa lenge ieg kand vorde bædre,

Har Helie allerede kendt »Hyperaspitès«, da han skrev sit »Svar til Hans Mikkelsen«? To steder peger i denne retning.

Erasmus beklager sig over, at han har tabt sine penge og sit gode navn i Tyskland og spørger retorisk, hvad Luther egentlig har sat på spil i denne strid. 'Er du ikke blevet berømt, og du har alt, oversættere (Jonas) og hjælpere. Du hersker over sjæle o.s.v. Det eneste du endnu mangler er en kongekrone!' (LB X 1316E, Quid superest nisi diadema!). Helie skriver til Hans Mikkelsen om Luther: »Oc en affholdis nw saa møget, ath hannwm (Luther) inthet andet fattis en kongelig krone ock spijr« (II 28.5).

I samme stykke hedder det hos Erasmus, at han kender en del folk, hvem dette nye evangelium har skaffet rente og kone og en del andre behageligheder, mens de før stod i kulden. (LB X 1316F, Certe multos novi, quibus Evangelium istud et censum et uxorem, aliaque multa commoda peperit, cum antea frigerent). Hos Helie finder vi en vis overensstemmelse med denne tekst: »ath thette ny

euangelium, som the ere falden wdi, haffuer thennom giffuet skøn-
næ hwstrwer, gaard och grwnd, sekat och renthe« (II 32.8).

Hvis Helie altså har kendt »Hyperaspitès I«, da han forfattede sit »Svar til Hans Mikkelsen«, så kan han også have kendt sætningen, at striden ikke drejede sig om Skriften, men om Skriftens fortolkning, fra »Hyperaspitès I«, for Erasmus citerer her denne sætning (LB X 1310F). Erasmus gentager endda flere gange den samme opfattelse i forskellige vendinger (LB X 1294D, Ergo de interpretatione contentio est. LB X 1280A, Neque cuiquam pugna est cum Verbo Dei, sed cum tuis interpretationibus). For Helie blev denne erasmianske vending et yndet slagord (jf. II 102.6; III 125.4; 280.12; V 21.16; 73.6).

Man må være opmærksom på, at dette udtryk hos Erasmus bliver brugt mod Luthers fortolkningsprincip lov og euangelium, og aldrig mod biblicisterne, mens Helie bruger det – navnlig senere – mod Malmøfolkenes 'blot og bar' skriftforståelse.

Har Helie læst det første indlæg, »De libero Arbitrio«? Spørgsmålet er svært at afgøre, fordi man ikke kan slutte noget med sikkerhed ud fra overensstemmelse i tankegang. Dette bliver klart, når man ser nærmere på forholdet mellem »De libero Arbitrio« og »Hyperaspitès I«.

Var »De libero Arbitrio« et nogenlunde helstøbt værk med en klar opbygning, så må »Hyperaspitès I« siges at være et opkog, der i huj og hast blev skrevet i 1526. Det består af citater, fortolkninger af disse m.m., og det hele forsynet med en række angreb. Det savner vid og skarpsindighed, Erasmus' egentlige anliggende drukner i debatten. Skriftet indeholder en udvidet gentagelse af de oprindelige to indledninger og omtaler til sidst Luthers angreb på Erasmus' definition af den frie vilje, og hans eget gensvar. Da det nu ovenfor er konstateret, at tankegangen i Helies »Svar til Hans Mikkelsen« overensstemmer med den anden indledning om bibelfortolkningen, så ligger det nærmest at tro, at Helie ikke har kendt »De libero Arbitrio«, men kun »Hyperaspitès I«.

3) »Hyperaspitès II«.

Citerer Helie »Hyperaspitès I« i et længere stykke, men uden at nævne Erasmus' navn, så forholder det sig anderledes med »Hyperaspitès II«. I marginen til »Svar til Kong Gøstaf« nævner han bogens titel og i teksten Erasmus' navn (II 306; 320). Dette kan anses for tilstrækkeligt bevis for, at Helie har kendt bogen. Men har han

også benyttet den? Med undtagelse af et enkelt, meget kort citat i »Svar til Kong Gøstaf«, er der næppe tale om direkte afhængighed.

LB X 1471 D

Crede mihi, alia est spiritus
sancti lingua quam hic (Luther)
habet.

P.H. II 320.20

Tro meg (siger Erasmus) then Helliandt
taler wdaff een anden mwndt, oc met een
andhen twnge en thenne wmlde mandt
haffuer giortt.

Selv om udtalelsen er yderst kort og ovenikøbet ikke særlig typisk for debatten mellem Luther og Erasmus, peger den overtagne indledning »Tro meg« (Crede mihi) på direkte afhængighed, da indledning og slutning ellers tit falder bort, når Helie oversætter en enkelt sætning fra Erasmus.

Når man ser på de to steder, hvor det i marginen bliver oplyst, at tankegangen skulle stamme fra »Libro secundo adversus servum arbitrium«, så er der her ikke tale om direkte afhængighed; i hvert fald har jeg ikke fundet direkte oversatte citater.

P.H. II 320.10–16: – ingen kætter har så ublug forvandlet den hellige skrift – »som Luther haffuer giortt, huilekedt Erasmus Roterodamus haffuer klarlige bewiist ij the bøger han haffuer screffuet modt the samme forgifftige kiettere, huar han oc siger att Luther haffuer icke set diwbere wdi scriffthen en andre hellige mendt haffue giortt . . .«.

Nu forholder det sig ikke sådan, at Erasmus slet ikke har udtalt sig i den retning, tanken findes forskellige steder både i »Hyperaspitès I og II«, hvilket Helie måske også angav (ij the bøger), jf. LB X 1254D; 1282B, LB X 1343DE; 1389D; 1453B; 1456E.

Det samme forhold gør sig gældende for det andet sted, også her kan man godt finde meningen hos Erasmus, men ikke noget direkte citat.

P.H. II 306.27: »Jeg wel wedt som Erasmus haffuer sagt, at hooss Luthers tilhengere staar icke ander fruct att henthe, en ath the schule wdaff fortredhenhedt dess homodigere berømme sig aff theris mening . . .«, jf. LB X 1470D, Erant autem qui insincere prædicabant Evangelium . . . eaque doctrina non adferebat fructum copiosum. Samme tanke også i »Hyper. I« jf. LB X 1278D.

Hvad kan forklaringen være på dette specielle forhold? Måske den, at Helie ikke har nået at notere de steder, som havde interesse for ham, i sin optegnelsesbog, hvorfra han plejede at tage de sætninger, som han oversatte.

Konklusionen af dette afsnit må blive, at Helie har læst både Erasmus' »Hyperaspites I og II« i respective 1527 og 1528, mens det ikke kan påvises, at han har kendt Erasmus' første angreb på Luther, »De libero Arbitrio«.

Samtidig må der allerede her gøres opmærksom på, at man nok kan undre sig over, at Helie åbenbart ikke har været særlig inspireret af »Hyperaspites II«. Selv hvor Helie taler om forholdet mellem tro og gerninger, kan end ikke en lighed i tankegang konstateres.

Opbyggelige skrifter.

I denne gruppe kommer tre skrifter i betragtning:

- 1) »Institutio Principis Christiani« (1516 (1), 1518 jf. P.H. VII 6)
- 2) »Lingua« (1525)
- 3) »Modus orandi Deum« (1524)

- 1) »Institutio Principis Christiani«.

Helies oversættelse af Erasmus' »Institutio Principis Christiani« stiller ikke nogen større problemer i denne forbindelse. Selv om kolofon og dermed årstallet 1522 ikke er fra Helies egen hånd (VII 16), kan man dog gå ud fra, at Helie omkring 1520 har kendt denne bog af Erasmus, når man undersøger de oplysninger, Helie har givet i sin egen fortale til bogen (I 5.8). Vistnok har han allerede kendt bogen, før han fik Luthers »An den christlichen Adel« (jf. I 6.3)[42]. Imidlertid er denne fra juni 1520, og derfor kan Helie næppe være begyndt med sin oversættelse af Erasmus' bog før nogle måneder senere; Luthers bog var jo efter Helies eget udsagn anledningen.

Selv om man daterer Helies oversættelse til omkring 1521–22, bliver »Institutio Principis« alligevel det første skrift af Erasmus, som vi med sikkerhed ved, at Helie har kendt.

Hans oversættelse har vistnok fulgt ham gennem hele hans omtumlede liv, for i 1528 citerer han den igen, og da den kom på tryk i 1534, blev den rettet, men »på en måde der ikke tyder på sammenligning med latinen« (VII 140).

[42] *Kristen Valkner*, Paulus Helie og Christiern II, Karmeliterkollegiets opløsning. Oslo 1963, s. 44.

2) »Lingua«.

I sit »Svar til Kong Gøstaf« nævner Helie selv bogen, som han også citerer temmelig ordret:

LB IV 704 CD

Periculosum est uni summam rerum concedere, et populus nihil aliud quam tumultuatur. Justissimum igitur est, ut quemadmodum elementa sese mutua libratura coercent, continentque, sic potestas regum, reverentia pontificum, auctoritas conciliorum, senatum, ac primariorum civitatum, populique consensus, ita sese vicissim temperent, librentque ut res nec in tumultum exeat, nec in tyrannidem.

P.H. II 204.31

at befale then gantsche regemente wdi een mantz hender er saare farligt, nar folket wele tha buldre oc gjøre oprør.

Thet er fordi alsomretfærdigst at, som elementhen temperere huer andhen oc thet ene fijrer thet andhet saa schule oc saa Konge magt, Bispers statt oc ære, Raadmentz agt, oc menige Almwgis eensindige samtycke, feij seg effter huer andhen, fijre oc wijge huer andhen oc thet saa wijslige at regementhen huerekin endis met oprør eller tyrannij.

Senest 1528 har Helie læst dette værk af Erasmus, der første gang udkom hos Froben i 1525. I og for sig er der ikke noget mærkeligt i citatet, men det er påfaldende, at det er det eneste. Trods ihærdige forsøg på at finde andre citater fra bogen, enten i »Svar til Kong Gøstaf« eller i andre skrifter af Helie, er dette citat blevet stående som det eneste.

Dette kan skyldes karakteren af Erasmus' »Lingua«. Tilegnet en polsk adelsmand, der gav Erasmus et klækkeligt beløb i guld, hører bogen ikke så meget til de erasmianske skrifter om samfundsforhold, som citatet kunne give indtryk af, men er snarere en moraliserende traktat om tungens magt. Kun et mindre afsnit af skriftet handler om regeringsformer, om anarki og tyranni, og fra dette afsnit har Helie lånt tankerne; resten af bogen, f.eks. angrebet på dominikanerne og fransiscanerne, havde vel ingen interesse for Helie, da han skulle svare Kong Gøstaf.

Vi har her et typisk eksempel på, hvordan Helie brugte Erasmus' skrifter. Han overtog de afsnit, kortere eller længere, som forekom ham egnede til den polemik, han var indviklet i. Han var opgørets mand til højre og venstre, og i disse opgør brugte han det af Erasmus, som passede ham.

3) »Modus orandi Deum«.

Skønt Helie kun på ét sted i »Svar til Kong Gøstaf« oplyser, at han her lånte fra Erasmus' »Modus orandi«, har det ved en gennem-

gang af bogen vist sig, at det ottende svar om helgendyrkelse regelmæssigt citerer Erasmus' bog.

LB V 1117 AB

Iam quod adferunt ex Epistola Pauli ad Timotheum: unus enim Deus, unus et mediator Dei et hominum, homo Christus Jesus, si quis urgeat simplici sententia, excludet etiam precationem, qua mortalis orat pro mortali.

P.H. II 251.4

... , ther Paulus scriffuer till sijn discipell Timotheum. Een er middeler (siger han) emellom Gudt oc menniskin, som er Christus Jesus, oc schule saa blottelig wnderstaas ... tha maa icke heller eet leffwendis menniske bede for eet andhet, till Gudt,

Foruden at være et opbyggeligt skrift var »Modus orandi« også et angreb på Luther; den 22. marts 1525 skrev Erasmus, vistnok til kardinal Jan af Lorraine: 'Vi vil sende skriftet »De modo orandi Deum«, hvori vi forsvarer helgenpåkaldelse mod ham (Luther)' (AL. VI 1559.120). Netop fra det afsnit, hvor Erasmus polemiserer mod Luthers og andres angreb på den plads, de afdøde helgener havde i senmiddelalderens religiøse liv, overtog Helie en del. Men han lånte også af Erasmus' tanker, når denne angriber den overtroiske og uforskammede måde, man bad Gud om noget. Når man tager hele Erasmus' bog i betragtning og de afsnit, Helie har overtaget, ses det, at Helie har haft en forkærlighed for polemiske partier. Dette kan selvfølgelig forklares deraf, at vi kun kender hans polemiske skrifter. Samtidig må man vel også konstatere, at Helies stærkeste side har været denne debat; han kan endog give »En Christen fyrstes lære« et vist polemisk sigte, og det samme gælder »En kristelig Forligelse«, navnlig hans egen tilføjelse.

Stridsskrifter.

Omkring 1530'erne har Helie igen benyttet Erasmus' stridsskrifter. Tre kommer her i betragtning:

- 1) Ad Vulturium Neocomum s.a. (dec. 1529, jf. AL. VIII 2238),
- 2) Dilectis in Christo fratribus Germaniæ inferioris et Phrysiæ orientalis. s.a. (aug. 1530), Freiburg,
- 3) Liber de sarcienda Ecclesiæ concordia. Freiburg 1533.

1) »Ad Vulturium Neocomum, contra quosdam qui se falso iactant Euangelicos« (herefter »Contra Pseudoeuangelicos«).

Engelstoft hævdede, at Helie i »Om den lutherske Handel« har benyttet »i det mindste eet lidet Stykke af Erasmi Brev 'Ad Vul-

turium Neocomum'«[43]. Kommentatorerne til Helies skrifter tvivlede dog og mente at »trods enkelte Ligheder er der næppe nogen bestemt Enkelthed, der behøver at stamme fra dette (brev)« (VII 136). Jeg er kommet til samme resultat. En kort redegørelse for forholdet mellem »Contra Pseudoeuangelicos og »Responsio fratribus Germaniæ inf.« kan her være oplysende.

I 1528 udgav Erasmus sin »Apologia adversus articulos aliquot per monachos quosdam in Hispaniis exhibitos«, hvori han angreb de spanske munke for den måde, de løste kætterproblemet på, nemlig ved at brænde dem. I 1529 (jf. AL. VIII 2095) kom anden udgave. En af disse to udgaver benyttede Geldenhauer, en af Erasmus' tidligere venner (jf. AL. II 487), der havde tilsluttet sig reformationbevægelsen i Strassbourg. Geldenhauer udgav i sept. 1529 et flyveskrift »Annotationes in leges pontificas et cæsareas de hæreticis«, hvori han overtog en del af Erasmus' udtalelser; dog er kun halvanden side lånt fra Erasmus, resten af de 16 oktavsider består af Geldenhauers 'evangeliske' breve.

Men en tysk oversættelse af Geldenhauers flyveskrift udkom under Erasmus' navn. Dette var én af grundene til, at Erasmus svarede med sin »Contra Pseudoevangelicos« under det besynderlige navn »Vulturium Neocomum«, hvorved han mente Geldenhauer, hvad han selv oplyste i et senere brev til denne (AL. VIII 2238). Den vigtigste grund var vel, at Erasmus så sig nødsaget til tydeligt at tilkendegive, at han tog afstand fra den sydtyske reformationbevægelse, navnlig fordi en del af dens ledere påstod, at de havde samme syn på nadveren som Erasmus.

Skønt Erasmus ikke alene skrev mod Strassbourgreformatorerne, men sikkert også mod dem i Basel, reagerede man i Strassbourg straks på »Contra Pseudoevangelicos« og Bucer svarede (maj 1530) med et anonymt skrift »Epistola ad synceriores sectatores Christianissimi per Phrysiam orientalem et alias inferioris Germaniæ Regionem«. På Bucers anonyme angreb fulgte Erasmus' »Responsio, fratribus Germ. inf.« (aug. 1530). Forholdet mellem »Contra Pseudoevangelicos« og dette gensvar ligner en del forholdet mellem »De libero Arbitrio« og »Hyperaspitès«, det sidste brev er simpelthen en udvidet og lidt ændret gentagelse af det første.

Helie har kendt det sidste; derom har der, siden Engelstoft opdagede det, ikke været nogen tvivl, men det bliver meget svært

[43] Engelstoft o.c. s. 484 n. 19.

at vise, at Helie i sine tilføjelser til »Om den lutherske Handel« har lånt noget fra Erasmus' første brev. Derimod synes det sikkert, at Helie har kendt det, i hvert fald i 1534, for i sin tilføjelse til en »Kristelig Forligelse« findes et citat fra »Contra Pseudoevangelicos).

LB X 1586 B

Olim totus populus canebat et
Sacerdoti respondebat, Amen.

Ibi strepitus tonitruo non absi-
milis et ridicula vocum confusio
spectaculum exhibebat indig-
num cultu divino, nunc desig-
nati sunt, qui canant decenter,
cæteri psallunt in cordibus suis
Domino.

P.H. V 308.12

Erasmus Roterodamus tilstaar, att ij gam-
mill tiid sang huer mand wdi Christen
folckis forsambling, paa almyndig tale, oc
suarede Amen till prestens tacksigilse, oc
paa then tiid hørdis i Christen folckis tem-
pill rob och skraall oc eett wskickeligt
bulder liigere tordwn end noger skickelig
sang, och fordi thet icke atbaar, tha til-
settis faa klercke oc ther till wittige som
schulde skickelige siwnge nar behoff gior-
dis, oc wnder dess schulde then menige
mand tiendis bede ij theris hierter.

Erasmus har vel flere gange udtalt sig om kirkesang bl. a. i sine Annotationes til 1 Kor. 14,16, jf. LB VII 731E), men overensstemmelse mellem ham og Helie synes intetsteds så præcis og omfattende som netop på dette sted. En fejltagelse skulle altså være næsten udelukket.

Kan der næppe være tvivl om, at Helie her låner fra »Contra Pseudoevangelicos«, så er det langt fra så sikkert med et sted i »Mod Malmøbogen«. En sammenligning mellem Helies to oversættelser viser overensstemmelse og forskel.

Mod Malmøbogen III 116.4 oc
fordi er thet skiellige skickett att
nogle faa klercke, ther till syn-
derlige lerde schule nw skicke-
lige siwnge Gud loff oc ære wdi
sijne tempill, oc ther mett op-
wecke then menige christen
mand, . . . , men till eet hierte-
liggt loff oc tacksigilse som dess
meer ansees aff Gud, att thet
er hemeligt wdi hiertett,

Kristelig Forligelse V 308.12 och fordi
thet icke atbaar, tha tilsettis faa klercke
oc thertill wittige som schulde skickelige
siwnge nar behoff giordis,

oc wnder dess schulde then menige mand

tiendis bede ij theris hierter.

Er begge steder to forskellige oversættelser af den ene udtalelse fra Erasmus: »nunc designati sunt, qui canant decenter, cæteri psallunt in cordibus suis Domino«?

Denne tekst fra »Mod Malmøbogen« er ikke den eneste overensstemmelse mellem Erasmus' »Contra Pseudoevangelicos« og Helies »Mod Malmøbogen«.

LB X 1582 E

Quod si nostra scelera commuerunt iram Domini, solet ille per Pharaones, Antiochos, Cyros et Nabuchodonosoras punire suos, non per viros euangelicos

P.H. III 68.6

Nar wor herre pleijer att straffe sith folck till salighed oc penitente, tha bruger hand icke ther till euangelister eller apostele, men wgudelige mend som ere haarde halsze, tijranner oc bødele. jf. III 68.13 Pharaone, ... Nabuchodonosor ... Antiocho.

Tankegangen hos Helie stemmer ret nøjagtig overens med Erasmus', men kan der være tale om direkte afhængighed? »Contra Pseudoevangelicos« blev færdigtrykt i dec. 1529. Helie har forfattet »Mod Malmøbogen« mellem slutningen af januar og maj 1530, fordi »Malmøbogen's« trykning er afsluttet 27. jan. 1530 og Paul Helie har haft sit svar færdigt den 26. maj 1530 (jf. VII 76).

Helie har nok fulgt godt med i tidens debat, men kunne han i febr.-marts bruge en bog, der var udkommet i Sydtyskland to, tre måneder forinden? I første omgang synes det højst usandsynligt, at Helie allerede i marts 1530 kunne have kendt Erasmus' opgør med den sydtyske reformation, men hvis han ikke har kendt dette skrift, så må han have citeret et andet, for han nævner Erasmus' navn i denne udtalelse om den nye menighedssang, og dette skrift af Erasmus måtte sandsynligvis have haft et anti-evangelisk indhold og være fra årene omkring 1528-29 eller før. Et sådant skrift findes imidlertid ikke. Dette bliver klart, når man tager Erasmus' personlige forhold i betragtning. I febr. 1529 blev den katolske gudstjenesteform i Basel forbudt, og derpå forlod Erasmus (13. april 1529) Basel for at bosætte sig i Freiburg. Først da Erasmus var i sikkerhed, begyndte han sit angreb på den sydtyske reformation. Hvis der ikke eksisterer et andet skrift af Erasmus, hvorfra Helie kunne have hentet denne udtalelse, så er den eneste udvej at antage, at Helie har benyttet sig af Erasmus' »Contra Pseudoevangelicos« allerede i 1530, da han skrev sit svar »Mod Malmøbogen«.

Dette er for så vidt interessant, som »Mod Malmøbogen« var Helies første direkte angreb på den østdanske reformation efter bruddet med hans to elever, mens Erasmus' offentlige brev til Geldenhauer også var hans første direkte opgør med den sydtyske reformationsbevægelse.

2) Responsio in Epistolam apologeticam incerto auctore proditam. Dilectis in Christo fratribus Germaniæ inferioris et Phrysiæ orientalis.

Det var Engelstoft, der opdagede, at Helie i sit skrift »Om den lutherske Handel« har benyttet dette offentlige brev fra Erasmus, som var et gensvar på Bucers anonyme »Responsio Apologetica«.

Helie har selv nævnt dette gensvar i slutningen af »Om den lutherske Handel«.

P.H. V 92.3: »ther er dog icke min allene, men en stor part then vise og lærde mandtz raad oc underviisning Erasmi Roterodams, som med et sendebreff, hand forskreff nu sniimen till Friisland, gaff meg her till orsage«.

Selv om jeg ved en nøjagtig gennemgang har fundet flere steder, som Helie har oversat, navnlig et kort afsnit fra Erasmus' slutning, som Helie brugte til sin egen indledning (LB X 1630 C = V 18.31–19.11), har jeg ikke fundet citater fra andre erasmianske skrifter. Engelstoft formodede, at også andre skrifter var benyttet [44].

Det er værd at bemærke, at Helie har anvendt dette skrift mod Luther og Lutheranerne, mens Erasmus gik til angreb mod de sydtyske reformatorer, der langt fra var lutherske. Næsten overalt, hvor Helie skriver Luther og Lutheraner, har han tilføjet disse navne i sin oversættelse, f.eks. V, 20.25:

»Huem er then som kand holde foruden latter og gammen nar han læs huor *Morthen Luther* ligner sig oc sin sag mod Christo Jesu, oc sine disciple med Jesu Christi apostle, oc hellige martijribus«. Jf. LB X 1592 C, Vix interim temperam a risu, quoties sese et apostolis et martyribus comparant.

Helie har vel betragtet reformationsbevægelsen i Malmø som næsten sværmerisk, han kendte godt forskellen mellem Luther og den østdanske reformation, men han synes at have anset Luther som ophavsmand til den sværmeriske bevægelse.

3) Liber de sarcienda Ecclesiæ concordia«.

Om Helies benyttelse af dette skrift har der aldrig været nogen tvivl. Allerede i sit forord til »En kristelig Forligelse« angav han ret nøjagtig Erasmus' bog.

P.H. V 259.9: hvor farligt det er at være udenfor kirken, »besche-

[44] Engelstoft o. c. s. 484 n. 19.

der oc bewiiser oss wiislige, then høglerde mand doctor Erasmus Roterodamus paa mange steder, men synderlige nw forsnymen, wdi een merkelig wnderschede hand screff och lod wdgange offuer then lxxxiiij Psalme«.

Helies »En kristelig Forligelse« er en temmelig trofast oversættelse af »De sarcienda Ecclesiæ concordia«'s sidste fjerdedel, nemlig stridsspørgsmålene. Til denne oversættelse har han føjet en efterskrift, om dels de samme, dels andre stridsemner, som han påstod, at Erasmus havde berørt »wdi andre bøger hand forsnymen (fornylig) screffuet haffuer« (V 294.23).

Tre gange forekommer Erasmus' navn i denne tilføjelse (V 308.12; 313.28; 314.6); to gange har jeg fundet tilsvarende tekster hos Erasmus. Den første (V 308.12) er en oversættelse af et afsnit i »Contra Pseudoevangelicos«, som er blevet omtalt; den anden er muligvis taget fra et mere privat svar, som endnu må omtales. Visse afsnit kan næppe betegnes som erasmianske (f.eks. V 298.15–32).

Erasmus' breve.

I Helies tilføjelse til »En kristelig Forligelse« omtaler han Erasmus' breve: »som er hentt aff Erasmi Roterodami atskillige bøger oc synderlige suar« (V 314.5, synderlig=privat).

Nu var Erasmus' breve langtfra private, de fleste af hans brev-samlinger blev udgivet før 1529. Helie kan altså have kendt en stor del af dem.

Helies omtale af Luther i brevet til Peter Ivarson stemmer overens med tilsvarende udtalelser i flere af Erasmus' breve, uden at direkte afhængighed har kunnet påvises. Derimod må han have kendt »Consilium Erasmi Roterodami in caussa euangelica«, 1526 som Erasmus skrev til Basels bystyre. I »Mod Malmøbogen«, kap. XV om tiggerklostre, forekommer et direkte citat herfra.

AL. VI 1539. 123–25

Nulla modo ferendi sunt qui non solum ipsi leviter mutant vitæ genus, sed alios etiam ut idem faciant hortantur:

quasi nefas esset monachum in suo instituto perseverare aut quasi per se sit impius sacerdotum coelibatus

1539. 126–27

1539. 120–23

P.H. III 223.4

Saa siiger Erasmus Rot., The folek schule ingelunde fordragis som ænthen selffue offuergiffue theris wedtagne leffnett effter iett oc forplicitilse, eller oc saa raade andre att the schule saa giøre. Ligerwiis som thet wore synd att een mwnek bleffue warafttig wdi sith orden oc skick, eller ligerwiis som presters wgiffte wore een wgudelig ting aff sijn eghen natwr.

223. 12–15

223. 15–20

Tilføjelser til »Skrifter af Paulus Helie«, Bind I-VII.

Kommentar I. Bind

- 188,4-5 jf. Erasmus Acta Academiae Lovaniensis. Ferguson, Erasmi
Opuscula 320,29

Kommentar II. Bind

- 28,5-6 citat fra Erasmus' Hyperaspitès I, LB X 1316 E
32,8-11 citat fra Erasmus' Hyperaspitès I, LB X 1316 F
53,27-28 citat fra Erasmus' Hyperaspitès I, LB X 1310 F =
De libero Arbitrio, Walter, 14.27, jf. LB X 1280 A; 1294 D
59,13-16 ændret citat fra Erasmus' Paraclesis. Holborn, Ausgewählte
Werke 142,21
102,13-15 citat fra Erasmus' Hyperaspitès I, LB X 1335 C
105,17-20 muligvis et citat fra Erasmus, stedet ikke fundet
123,21-23 jf. Erasmus i Hyperaspitès I og Luther i De servo Arbitrio
138,23-25 citat fra Erasmus' Hyperaspitès I, LB X 1310 F; jf. P. H.
II 53, 27-28
204,30-205,8 citat fra Erasmus' Lingua, LB IV 704 CD
205,18-22 citat fra Erasmus' Institutio Principis, LB IV 576 E
205,30-206,3 frit efter Erasmus' Institutio Principis, LB IV 592 B
223,9-15 muligvis et ændret citat fra Erasmus, stedet ikke fundet
251,13-20 citat fra Erasmus' De modo orandi Deum, LB V 1117 B
252,12-26 Erasmus' De modo orandi, LB V 1118 BC
252,31-253,8 Erasmus' De modo orandi, LB V 1118 A
253,13-18 Erasmus' De modo orandi, LB V 1118 B
253,21-254,1 Erasmus' De modo orandi, LB V 1118 C
254,3-27 Erasmus' De modo orandi, LB V 1118 DE, med ændringer,
udeladt: quamquam sunt, qui prædicent nulla esse merita,
21-25 tilf. P.H. ad Rom. 8
255,12-18 citat fra Erasmus' De modo orandi LB V 1118 E, med
ændringer
256,8-14 frit efter Erasmus' De modo orandi, LB V 1119 B
266,15-21 citat fra Erasmus' De modo orandi, LB V 1119 AB
266,22-26 som er oc) fra Erasmus' De modo orandi, LB V 1119 B
269,31-270,2 citat fra Erasmus' De modo orandi, LB V 1120 F
271,30-272,4 direkte anledning Erasmus' De modo orandi, LB V 1120,
hvor Er. omtaler processjoner, helgenstatuer o.s.v.
275,16-18 frit efter Erasmus' De modo orandi, LB V 1119 D
18-23 P.H.
23-276,5 citat fra Erasmus' De modo orandi, LB V 1119 DE
276,5-6 Thet gode = effterfølge) P.H.
276,6-10 citat fra Erasmus' De modo orandi, LB V 1119 E
10-13 P.H.
13-19 citat fra Erasmus' De modo orandi, LB V 1119 E
19-22 citat fra Erasmus' De modo orandi, LB V 1118 F
281,6-22 frit efter Erasmus' De modo orandi, LB V 1121 EF
23-27 P.H.

- 27-282,2 citat (til dels frit) fra Erasmus' De modo orandi, LB V 1121 F
- 282,3-7 citat fra Erasmus' De modo orandi, LB V 1122 A
- 11-25 citat fra Erasmus' De modo orandi, LB V 1122 AB
- 28-283,2 citat fra Erasmus' De modo orandi, LB V 1122 B
- 283,3-18 citat fra Erasmus' De modo orandi, LB V 1122 C
- 306,28-30 meget frit eller kombineret citat fra Erasmus' Hyperaspitès II, LB X 1470, jf. Hyper. I, LB X 1298 B
- 320,14-19 måske en fri gengivelse af Erasmus i Hyperaspitès II, LB X 1471 D
- 320,20-21 citat fra Erasmus' Hyperaspitès II, LB X 1471 D
- 324,20 stedet henviser vistnok til en af Erasmus' skrappe udtalelser mod Luther, højst sandsynligt i Hyperaspitès I, da dette skrift herefter bliver citeret
- 324,27-325,7 citat fra Erasmus' Hyperaspitès I, LB X 1335 C
- 325,7-10 P.H.
- 325,10-326,2 citat fra Erasmus' Hyperaspitès I, LB X 1335 C - 1336 A

Kommentar III. Bind

- 60,12-18 frit efter Erasmus' Hyperaspitès I, LB X 1335 C, jf. P.H. II 324,32 f.; IV 115,5-8
- 67,1-4 muligvis citat fra Erasmus' Methodus. Holborn, Ausgewählte Werke, 158.23
- 68,6-10 frit efter Erasmus' Ad Vulturium Neocomum, LB X 1582 EF
- 116,5-12 ut inquit Erasmus) sandsynligvis fra Erasmus' Ad Vulturium Neocomum, LB X 1586 B, jf. P.H. V 308,12 f.
- 143,21-28 muligvis fra Erasmus, stedet ikke fundet
- 162,3-6 citat fra Erasmus' Paraphrasis in Tim. LB VII 1043 E jf. P.H.'s optegnelsesbog VI 157,6-8
- 223,4-11 citat fra Erasmus' Consilium in caussa evangelica, Allen, Opus Epistolarum VI, ep. 1539, 123-25
- 12-15 citat fra Erasmus' o.c. Allen VI 1539, 126-27
- 15-20 citat fra Erasmus' o.c. Allen VI 1539, 120-23

Kommentar IV. Bind

- 81,28-30 »Henvisning hos Nausea til Erasmus' De modo orandi«, vistnok LB V 1121 C, Cæterum recte visum est hoc orthodoxis Patribus, nihil omnino petendum a Deo, præter ea quæ nobis in Oratione Dominica præscripsit Dominus, jf. LB V 1122 F - 1123 B
- 115,5-8 jf. P.H. II 324,32 f.; III 60,12 f. meget frit efter Erasmus' Hyperaspitès I, LB X 1335 C
- 116,9-11 jf. P.H. II 53,27; 138,23 = Erasmus' Hyperaspitès I, LB X 1310 F
- 198,4-7 den samme tanke hos Erasmus' Hyperaspitès II, LB X 1523 B
- 198,22-23 farlig klippe oc een bondløs slwg) vistnok scylla et charybdis.

- jf. Erasmus i Hyperaspitès I, LB X 1269 B. Udtrykket forekommer ret tit hos Erasmus
- 199,15 jf. Erasmus' Hyperaspitès II, LB X 1523 E
- 199,23 som er mig bistandig) efter Erasmus' oversættelse af N.T. (1 Kor. 3,9)
- 200,1-13 de samme tanker hos Erasmus' Hyperaspitès II, LB X 1517 AB
- 202,9 stedet ikke fundet, vistnok citat fra Hyperaspitès II, muligvis LB X 1530 C, Lutherus sic exaggerat naturam vitiatam, ut eam æquet malitiæ Satanicæ

Kommentar V. Bind

- 18,31-19,11 citat fra Erasmus' Responsio dilectis fratribus Germaniæ inf., LB X 1630 C
- 59,19-23 citat fra Erasmus' Responsio, LB X 1623 C
- 83,18-31 citat fra Erasmus' Responsio, LB X 1630 B
- 84,3-85,9 citat fra Erasmus' Responsio, LB X 1630 B-E
- 261,26-29 citat fra Erasmus' Hyperaspitès I, LB X 1258 A
- 294,15-16 Erasmus har et helt afsnit om, at 'dominus Sabaoth' betyder 'dominus virtutum' LB V 478 F (Froben udg. p. 32)
- 308,11-21 citat fra Erasmus' Ad Vulturium Neocomum, LB X 1586 B
- 313,28 jf. 314,6, muligvis henviser P.H. her til Erasmus' Consilium in caussa evangelica, jf. Allen, Opus Epist. VI 1539

Kommentar VI. Bind

- 110,11 »neutram partem esse sobriam«, muligvis citat fra Erasmus' Consilium in caussa evangelica, Allen, Opus Epist. VI, ep. 1539.17
- 111,5 Sic non tangentur, citat Ps. 103,32
- 155,18-157,16 jf. Erasmus, LB VII 1035 D - 1044 C